

Евгения Марс
Извън сянката на Вазов

© Елиана Митова, съставител, 2015 г.
© Евгения Марс, автор, 2015 г.
© Станислав Иванов, корица, 2015 г.
© Книгоиздателска къща „Труд“, 2015 г.

ISBN 978-954-398-392-6

Евгения Марс
Извън сянката на Вазов

Нека паметта за първите да ни свързва, а не – разделя!

Очите на всички са отправени към вас – надеждата на утрешна България. На възторга, запален в гърдите ви, на вашия смел дух, откърмен със заветите на едно славно минало, готов за подвизи и жертви, утре ще бъде поверена съдбата на нашата България. Каквото бъдете вие, това ще бъде и тя!

С тези думи писателката Евгения Марс се обръща към българските ученици, за да им честити новата 1942 година. Не случайно ги използваме за лого на настоящия сборник с избрани произведения на известната авторка. За Евгения Марс просперитетът на родината стои над всичко, а негови носители са подрастващите поколения. Ето защо през целия си живот тя не спира да търси път към сърцата и умовете на младите, внушава им добродетели, подтиква ги към наука и просвета във времена, когато народът ни е изправен пред не едно тежко изпитание. Играла важна роля в общественно-политическия и културния живот на страната в първите десетилетия на ХХ век, тя остава недооценена от читателите в края на същото столетие и началото на следващото. Нещо повече – поколенията след нея ще говорят за музата на Вазов, посветил ѝ „Люлека ми замириса“, за близката приятелка на народния поет, вместо за писателката, белетристката и общественичката Евгения Марс.

Защо е така? Защо в съкровищницата на българската култура името на Евгения Марс остава в сянката на Вазов? Отговорите на тези въпроси ще потърсим във времето – преломно, тревожно за съдбините на България, белязано от знака на световни и национални кризи и катастрофи, противоречиво. Време, в което пред

жената творец се изправят предизвикателства, с които малцина биха се преборили. А Евгения Марс не само се бори, но и побеждава – пише и публикува, превежда активно, застава начело на Клуба на българските писателки и го утвърждава като водещо сдружение на интелектуалки, които издигат на високо равнище българската духовна култура.

„Бидейки *вдъхновителката*, на Евгения Марс, подобно на повечето жени избранички, като по някакъв абсурден съдбовен план почти ѝ е отнета възможността да бъде това, което е самата тя – най-вече в паметта на поколенията – отбелязва Живка Симова, автор на книгата „Обичана и отричана“ – първо изследване на живота и творчеството на Евгения Марс. – Присъствието на Вазовия ореол, който някак „следва от само себе си“ е и ключовият знак в общоизвестната и банална парадигма в текстовете за житейското ѝ преуспяване...

Съвременното възпроизвеждане *на притчата во язицех* наподобява безцеремонно прехвърляне или дори късане на страници от литературната ни и културна история, която, защо да се заблуждаваме, все още си остава недочетена. А и недописана...

Не ще съмнение, с рисково смелия си белетристичен и драматургичен дебют, както и с цялостната си обществена дейност тя присъства в контекста на цяла културна епоха.“

С делата си Евгения Марс с право се нарежда сред *Жените* с главна буква в българската история – патриотките, образованите просветителки, активните общественички, талантливите творци, всеотдайните майки. Ето защо името ѝ трябва да бъде извадено от сянката на Вазов, без да бъде пренебрегвано изключително благотворното влияние на народния поет върху нейното творческо и духовно израстване. С настоящия сборник – първо издание на творбите на Евгения Марс след 9 септември 1944 г. – се опитваме да изтръгнем от незаслужено забвение делото на писателката, да го покажем на българския читател в контекста на събитията от времето, в което тя работи и живее, да го ситуираме в родния литературен пейзаж от началото и първите десетилетия на XX век.

Коя е Евгения Марс? Първородна дъщеря на известния търговец и общественик в Самоков Павел Бончев и съпругата му Екатерина Бончева, дъщеря на духовник и на първата учителка в Орхание (Ботевград). Евгения се ражда на 25 август 1877 г.,

скоро след това фамилията се преселва в София. И Евгения, и по-малката ѝ сестра Йорданка растат в атмосфера на духовност, възпитавани от най-ранна детска възраст в любов към книгите и музиката. Евгения Бончева е и една от малкото щастливки, които имат шанса да учат в гимназия – приета е в Първа софийска държавна девическа гимназия, с която всъщност стартира и средното образование за момичета в България през 1879 г. Девойките са привилегирани – освен задължителните предмети, учат и руски, и френски език, стопанство, педагогика и ръкоделие. Любознателната Евгения Бончева е сред отличниците, тя има намерение да продължи образованието си в Загреб, но ранният ѝ годеж осуetyава плановите ѝ. Тя минава под венчило с д-р Михаил Елмазов, първия български дипломиран зъболекар, общественик и публицист, също потомък на родолюбив и висококултурен род. Така Евгения Бончева става по мъж д-р Елмазова, която след време ще избере за свой литературен псевдоним името Евгения Марс. „Сватбата на Евгения Марс остана едно от незабравимите тържества в паметта на старите софиянци“ – пише в своите спомени Райна Костенцева (Моят роден град, 1979).

В началото на новия век Елмазови вече имат двама сина – Владимир и Павел (бъдещият голям оперен комик Павел Елмазов). Евгения е превъзходна домакиня, която обаче не се отказва от любовта си към книгите и музиката. Задълбочава литературните си опити в жанра на краткия разказ, продължава да учи езици. Името на Евгения все по-често се появява под публикации във в. „Софийски ведомости“, в подлистника на в. „Народно единство“. Там го забелязва и народният поет Иван Вазов, който при първата им случайна среща през 1905 г. в Горна баня открито изразява възхищението си от перото на младата авторка. През следващите 16 години тя ще бъде за него най-близка приятелка, отзивчива събеседница, която всяка сутрин ще преглежда пресата, ще подбира материалите, които биха го заинтересували и ще му ги изпраща у дома по Стоян, верния прислужник на поета. От своя страна пък, Патриархът на българската литература открито ще подкрепя младата авторка, ще я съветва като по-опитен колега, ще препоръча нейната пиеса „Магда“ за афиша на Народния театър. Ще ѝ пише писма, за щастие оцелели до наши дни – образец на епистоларната форма, пълни с обич, възхищение, нежност и благодарност за приятелството, което за него е живо-

тоспасяващо. Вазов е самотник. Вече се е разделил със съпругата си Атина Болярска, липсва му женско присъствие, достойно за неговия висок интелект и богата душевност. Открива го при Евгения Марс.

Това приятелство ще породи сред интелектуалния елит на столицата и възторзи, и хули, и клюки. Най-злостните – на писателката Ана Карима, която повече от три десетилетия ще изразява в разговори, писма, публикации явно отрицание и омраза към Вазовата вдъхновителка. Ана Карима изпада в такава ярост, че си позволява публично да набеди Евгения Марс, че разказите ѝ са писани от Вазов. Конфликтът ще завърши в съда, където Евгения Марс ще осъди Ана Карима, а клеветницата ще отнесе условна присъда само защото е жена.

По принцип е имало за какво да се завижда на Евгения Марс. Жана Гълъбова, нейна съвременничка, литературна критичка и есеистка, споделя пред Живка Симова следното: „Беше роден писател. Тя не е продължила образованието си, тъй като прекалено рано се е омъжила. И за да е бликнало желанието да пише изобщо, действително у нея е трябвало да има силен вътрешен порив. Тя притежаваше лирическа първооснова и чисто по женски изживяваше своите сюжети... Но има и още нещо, което е много важно. В нашата литература тогава все пак нямаше още жена, която да пише драми. Пък дори и да е имало, никой не знаеше за това. А драмата „Магда“ от Евгения Марс бяха я играли в Народния театър и то не без успех.“

Елмазови отварят уютния си дом на ул. „Бачо Киро“ в столицата за част от интелектуалния елит на нацията. Всеки четвъртък у тях има гости – обсъждат издадени книги и авторски ръкописи, периодични издания, театрални премиери, събитията в „Славянска беседа“. В съботните сбирки пък на почит е музиката. В началото на поканите се отзовават само старите приятели на семейството, после към тях се присъединяват К. М. Георгиев, Цанко Церковски, Александър Кипров, Димо Кърчев, проф. Иван Шишманов, Стоян Михайловски, маестро Георги Атанасов, оперният певец Константин Михайлов – Стоян, композиторът Панайот Пипков, актьорите Сава Огнянов, Елена. Снежина, Мара Миятева, Роза Попова, писателките Магда Петканова, Санда Йовчева, Люба Касърова, Анна Каменова. Присъствието на Патриарха на българската литература

Иван Вазов превръща сбирките в оживени форуми за дискусии. Неведнъж посетителите на Салона изтъкват естественото и деликатно отношение на домакинята към хората, почели дома ѝ, обаятелното ѝ присъствие. Влюбеният Вазов пише: „...В плен тя гостите държеше / с умна реч, с лице засмяно...“ (Стихотворението „Погледът“). Един от първите гости – К. М. Георгиев, дава най-точна оценка за домакинята: „Евгения Марс... правеше силно впечатление не само със своята биеща в око хубава външност, но не по-малко и с духовната си култура и устременост към повъзвишени идеали от онези на ежедневието. Тя обичаше много музиката и самата тя свирише много добре на пиано. И между това, обичаше да изразява мнението си по различни социални въпроси и нещо повече – да ги докосва с перото си на млада начинающа писателка.“

Първата книга на Евгения Марс излиза в края на 1906 г. под заглавието „Из живота“. Тя е издадена с помощта на редакцията на в. „Народно единство“, където в шест последователни броя (№158–164) рекламно каре съобщава за появата на сборника с разкази. Тази рекламна публичност, нормална и естествена за днешния ден, си е чиста авантюра за прощаващата писателка в първите години на века. Още при първите ѝ литературни опити разказите на Евгения Марс будят интерес – за нейните герои Иван Вазов пише: „Тя жени и мъже в разказите, ти си ги виждал някъде, сблъсквал си се с тях, може би си един от тях. Това не са измислени образи, създания на пресилено въображение, това живее, диша, въпреки несложността на средствата, употребени от автора при написването им, или именно за това.“ („Българска сбирка“, 1906).

Следват сборникът разкази „Лунна нощ. Разходка из Цариград“ (1909); драмите „Божана“ (1912) и „Магда“ (1918), представени на сцената на Народния театър.

В края на третото десетилетие Евгения Марс вече присъства в българското социокултурно пространство със завиден творчески актив, както и със силно изявена обществена дейност. От печат излиза и третият ѝ сборник разкази „Белите нарциси“ (1924), както и енциклопедичният алманах „Полувековна България. 1878–1928“, съставен, редактиран и издаден от нея.

Този алманах е своеобразен връх в обществената и литературната дейност на писателката: Това ѝ дело е увенчано с горе-

що обществено признание, както в периодичния печат, така и в многобройните писма до нея. Сред тях е и поздравлението на проф. Михаил Арнаудов. И наистина, впечатлява родолюбивият и амбициозен замисъл на съставителката и издателката, успяла да привлече респектиращ авторски колектив от изтъкнати общественици, политици, учени, културни и просветни дейци, икономисти, юристи, които представят живота на България от Освобождението до 1928 г.

Евгения Марс ръководи Съюза на българките за просвета и култура, основан през 1927 г. В него са и поетесата Люба Касърова, писателката Санда Йовчева, детската писателка Вера Бояджиева–Фол. Този съюз до голяма степен провокира появата на едно уникално явление в културния живот на столицата и страната – Клубът на българските писателки. По стечение на обстоятелствата Евгения Марс е и най-дългогодишната му председателка – повече от шест години (1932–1938) тя ръководи този своеобразен кръг от даровити българки, които се стремят да служат на род и родина чрез словото и просвещението. Нададена е с организаторски качества, умее да контактува с противоположни характери и вкусове. А това едва ли е било лесно в обкръжението на ярки творчески личности, при това – само жени. Сред дамите от известния някога Клуб на българските писателки са Елисавета Багряна, Мара Белчева, Дора Габе, Анна Каменова, Фани Попова-Мутафова, Люба Касърова, Вера Бояджиева, Магда Минева-Петканова, Калина Малина, Лидия Шишманова, Ружа Тенева-Северина, Санда Йовчева, Мария Грубешлиева, Стела Янева, Яна Язова, Пенка Цанева – Бленика, Вера Страширова, Златка Чолакова, Жана Николова-Гълъбова и др.

Клубът поддържа връзки с писателки от други страни – Стела Олгерт – председателка на полския ПЕН клуб, чешката писателка Хелена Малиржова, сръбската поетеса Десанка Максимович и други. Обединил жени с доказан артистичен талант, Клубът се превръща в значима институция за българското интелектуално пространство – сериозна причина дейността му да бъде изследвана и изучавана и в наши дни. Под егидата на сдружението са организирани повече от 60 литературни четения, привлечени са спомоществатели, отпечатани са два сборника под името „Сноп“ с нови творби на поетесите и писателките. През 1934 г. Клубът е регистриран като самостоятелна юридическа едини-

ца, разполага с клубна страница във „Вестник на жената“. Под шапката на Клуба, подкрепен с държавна субсидия, писателките пътуват до Белград, Сплит и Дубровник, установяват връзки с литературни и културни дейци от Полша, Чехия, Румъния, Югославия, Гърция...

Ето какво си спомня за дейността на Клуба на българските писателки някогашният репортер на в. „Зора“ и „Заря“ поетът Атанас Душков, който през 1997 г. споделя пред Живка Симова: „Имах щастието да присъствам на някои големи пролетни чайове на Клуба. Евгения беше на челно място. Царицата на бала! Тя посрещаше, тя изпращаше, тя ръководеше, тя даваше идеи... Всички се допитваха до нея. Идваха и много писатели, артисти, посланици. Тя отделяше нужното внимание и на тях. Изобщо една жена с широко амплуа... Това, което правеше тя, не можеше да го върши всяка жена. Писателките се бореха просто като удавници, за да изплуват на повърхността, да се утвърдят в културния живот. Търсеха изяви чрез публикации във вестниците, признание в обществото... И успяваха!“

През 30-те години Евгения Марс е на върха на своята популярност като писателка (излиза последният ѝ сборник разкази „Човекът в дрипи“, 1935 г.) и най-вече – като общественичка. От 1931 г. е избрана за подпредседател на Дружество „Българска драма“, ръководено от Христо Цанков – Дерижан. През 1935 г. в. „Женски глас“ (бр. 4–5) съобщава, че някои от разказите на Евгения Марс са преведени на осем езика, а книгите ѝ вече са изчерпани. В класацията на Столична библиотека за най-четени български автори за 1935 година сред 19 имена първото споменато женско име е нейното.

В края на 1939 г. Клубът на писателките ѝ устройва юбилейно честване в дома на Цв. Р. Маджарова. Юбилеят е широко отразен в столичните вестници. Радио Варна подготвя предаване за нея и за Клуба; юбилейката е засипана от поздравителни телеграми. Възхищението си от нея изразяват видни общественици, културни дейци, сред които проф. Ал. Балабанов, Д. Немиров, Ем. Попдимитров, Ст. Чилингиров, Ек. Златоустова, Невена Буюклиева, Адриана Будевска, проф. Гаврийски, Людмила Прокопова, Ив. Грозев, Ст. Попвасилев, Н. Данчов и др.

Дори и с тежко сърдечно заболяване, в началото на 40-те години Евгения Марс продължава активно да работи, а в много

публикации в периодичния печат за нея се говори като за една от първите дами в обществения и културния живот в България.

Евгения Марс умира в дома си от миокардит на 26 септември 1945 г.

През следващите години творчеството ѝ сякаш потъва в забвение. Книгите ѝ не се преиздават, в медиите името ѝ се споменава единствено в сянката на Вазов. След 10 ноември 1989-а пък иде ред на нечистоплътните жълти публикации, в които съмнителни автори тренират графоманските си страсти, фантазиратки свободно върху личните отношения между Евгения Марс и Вазов. За щастие споменът за нейните традиционни сбирки в четвъртък и събота се оказва по-силен и от клюките, и от забравата – група интелектуалки, по идея на журналистката Делка Димитрова, основават през 1996 г. Дамски литературен салон „Евгения Марс“. Седалището на това уникално духовно средище е в дома на писателката, където снаха ѝ, Лиляна Елмазова, ревностно съхранява архива на видната писателка и общественичка. Факт са и ежегодните алманаси „Капчуци на надеждата“, издание на Салона, в което авторките се изявяват като белетристики, поетеси, литературни критици.

Литературният салон работи по правилата на своя патрон – духовна свобода, полет на мисълта, стремеж към просвета и култура и близка връзка с младите.

Може би те – днешните и утрешните поколения – ще запазят и предават почитта към името и делото на Евгения Марс, ще му отредят заслужено място в културната история на България. Нека паметта за първите български писателки да свързва поколенията, а не да ги разделя.

ЕЛИАНА МИТОВА

РЕДАКТОР-СЪСТАВИТЕЛ